

РОЛЬ ВІКТИМНОСТІ

У МЕХАНІЗМІ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

З. В. Журавська

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального права і процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті проаналізовано поведінку жертви злочину, яка є однією з причин вчинення злочинів серед засуджених в установах виконання покарань, та запропоновано науково обґрунтовані заходи щодо вирішення наявних прогалин означеної проблематики.

Ключові слова: віктимність, злочин, місця позбавлення волі, жертва, злочинець.

В статье проанализировано поведение жертвы преступления, которая является одной из причин совершения преступлений среди осужденных в учреждениях исполнения наказаний, и предложены научно обоснованные меры по решению имеющихся пробелов указанной проблематики.

Ключевые слова: виктимность, преступление, места лишения свободы, жертва, преступник.

The article analyzes the behavior of the victim, which is one of the reasons for crime among prisoners in penal institutions and offered evidence-based measures to address existing gaps definite problems.

Keywords: victimity, crime, place of imprisonment, victim, criminal.

Безпека людини і громадянина визнана в Україні на конституційному рівні найвищою соціальною цінністю. Більше того, ця проблема є надзвичайно гострою для засуджених до позбавлення волі, які є потенційними жертвами злочинів у ході відбування покарання. В механізмі конкретного злочину в місцях позбавлення волі важливе місце займає не тільки поведінка особи, котра вчинила злочин, а і його жертва.

У статті здійснений аналіз поведінки жертви злочину, як обставини, що є детермінантою злочинності серед засуджених, а також з'ясовано зміст понять, які мають суттєве значення під час характеристики механізму злочинної поведінки в місцях позбавлення волі.

У віктимології існує висновок про те, що дії злочинця нерідко залежать не тільки від його внутрішніх настанов й особливо властивостей, а й від поведінки потерпілого, який своїм поведінням або вчинками може подати ідею злочину, створити сприятливу «кримінальну» обстановку або навіть спровокувати злочин [1, с. 78]. Як щодо цього зробили висновок Ю. В. Баулін та В. І. Борисов, кримінологічне значення має не будь-яка поведінка жертви (жертв), а тільки така, яка сприяє виникненню злочинної рішучості і її реалізації або створює конкретні життєві ситуації, що передують учиненню конкретного злочину [2, с. 240].

У науці зазначена проблематика є об'єктом дослідження Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, О. М. Джузи, А. В. Кирилюка, О. Г. Колба, А. І. Долгової, В. Й. Бочелюка, Т. А. Денисової, В. А. Бадири, А. П. Гея, Д. В. Рівмана, Г. Й. Шнайдера та ін. Над її вирішенням постійно працюють висококваліфіковані фахівці, розширюючи гаму знань про поведінку жертв злочинів та віктимологічну профілакти-

ку. Але вказана проблематика потребує подальшого аналізу та вивчення.

Метою дослідження виступає необхідність розроблення науково обґрунтованих заходів щодо віктимологічного запобігання злочинності в установах виконання покарань.

Варто погодитись з думкою О. М. Джузи та А. В. Кирилюка, що «у середовищі засуджених віктимність являє собою спеціальний предмет вивчення та розкриття основного питання «пенітенціарної віктимології», а саме унаслідок яких причин і завдяки яким умовам певні особи стають жертвами злочинів (як засуджені, так і представники адміністрації та інші особи), у той час як інших ця небезпека минає» [3, с. 301]. При цьому в науці загальноприйнято вважати (А. В. Франк), що віктимність — це можливість і навіть «здібність» особи стати жертвою злочину в ситуації, коли такі наслідки могли б не наступити, якби жертва проявила достатню обережність, обачність. Серйозність в оцінці ситуації, що виникла, сміливість, здоровий глузд — і не була б така поведінка в той самий час легковажною, ризикованою, розпусною, провокаційною тощо.

У віктимології (Д. В. Рівман) терміном «віктимність» позначаються і певне соціальне явище, і негативна поведінка конкретної особи (віктимність на індивідуальному і масових рівнях).

Крім цього, у віктимологічному понятійному апараті (Ю. В. Баулін, В. І. Борисов) використовують такі поняття, які мають суттєве значення під час характеристики механізму злочинної поведінки в місцях позбавлення волі, а саме:

- а) віктимологічні фактори;
- б) віктимологічні ситуації;
- в) віктимологічне попередження;
- г) віктимізація [2, с. 240].

Зокрема, під віктимологічними факторами розуміють (А. І. Долгова) соціальні

та психологічні чинники, з якими пов'язані виникнення, існування й прояви індивідуальної чи масової віктимності віктимологічних ситуацій [4, с. 101]. До таких у місцях позбавлення волі можна віднести:

1) конфлікти серед засуджених як результат зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок або поглядів опонентів або суб'єктів взаємодії.

Як встановлено В. Й. Бочелюком та Т. А. Денисовою, конфлікти в місцях позбавлення волі — дуже поширене явище. Вони відбуваються як між самими засудженими, кримінальними угрупованнями, так і між правопорушниками з працівниками колоній.

Ось як небезпідставно охарактеризував цей фактор Г. Ф. Хохряков: «Цікавим є ставлення засуджених до адміністрації місць позбавлення волі. Воно не просто насторожене, а найчастіше вороже. Саме в них, представниках адміністрації, уособились усі обмеження і всі біди засуджених» [5, с. 58];

2) безробіття, низький рівень матеріально-побутового й іншого забезпечення засуджених у місцях позбавлення волі.

Як виважено зробили висновок деякі фахівці (В. А. Бадира, А. П. Гель та ін.), в установах виконання покарань (далі — УВП) створюються такі матеріально-побутові умови тримання, які не сприяють усвідомленню особою власної гідності та не орієнтують особу на повагу до себе й до оточуючих: переповнення деяких установ, убогі та брудні приміщення й інтер'єри колоній, недостатнє матеріальне та побутове забезпечення, форма одягу й неприйнятний зовнішній вигляд, які підкреслюють стан і статус засудженого — усе це неповний перелік тих рис, які притаманні умовам відбування покарання у виді позбавлення волі;

3) низький рівень фінансування Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) з Державного бюджету України.

Так, тільки у 2008 р. на реалізацію Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки [6] з Держбюджету України було виділено лише 10 % від запланованих обсягів [7, с. 6]. І така тенденція стала визначальною ще з 2000 р. (25,1 % від потреб);

4) криміногенно-активний склад засуджених, котрі відбувають покарання у виді позбавлення волі, які є потенційно загрозливими щодо віктимно уразливих об'єктів.

Так, тільки у 2008 р. суди позбавили волі 1,7 тис. осіб за умисне вбивство; 2,4 тис. — за заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень; 7 тис. осіб — за бандитизм; 2,8 тис. — за розбій; 370 осіб — за зґвалтування; 5 тис. — за грабїж; 23 особи — за торгівлю людьми; 20 осіб — за катування; 2,2 тис. — за злочини у сфері обігу наркотичних речовин, психотропних засобів, їх аналогів і прекурсорів й ін. [8, с. 25];

5) суперечності у сфері соціального буття кримінального покарання у виді позбавлення волі.

При цьому, як стверджує О. В. Старков, що є досить близьким до позиції Г. Й. Шнайдера, одне з основних протиріч полягає в тому, що, з одного боку, реалізація покарання, звичайно, більше або менше виконує функції загальної та спеціальної превенції, ресоціалізації засудженого, тобто функції запобіжні, але, з іншого — його виконання викликає:

1) взаємне «кримінальне зараження» засуджених;

2) послаблення або розрив його попередніх, не тільки соціально-негативних, але й соціально-позитивних зв'язків із сім'єю, трудовим колективом, друзями;

3) повне або часткове виключення засуджених до позбавлення волі зі звичних умов життя зі звуженням до 10 % соціально одобрених функцій;

4) своєрідне звикання до правил поведінки під час виконання цього кримінального покарання у зв'язку із жорсткою регламентацією режиму відбування покарання; ін.;

5) інші віктимологічні фактори:

- високий рівень агресивності засуджених;
- значне загострення негативних психологічних станів засуджених в різні періоди: після арешту (т. зв. первинна ізоляція); після суду (ефект невинуватого очікування); під час етапування із слідчих ізоляторів (СІЗО) в УВП (невизначеність, тривалі переміщення) тощо;
- різноманітні хвороби та патології засуджених й ін.

На основі досліджених теоретичних джерел та практики боротьби зі злочинністю в місцях позбавлення волі під віктимологічними факторами злочинності в місцях позбавлення волі слід розуміти різноманітні соціальні й психологічні чинники загального та індивідуального характеру, що породжують та обумовлюють віктимну поведінку жертв злочинів в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах.

Не менш важливе значення під час розробки та реалізації заходів віктимологічного запобігання злочинам у місцях позбавлення волі мають віктимологічні ситуації.

Віктимологічна (іноді її називають віктимогенною) [2, с. 241] ситуація — це не тільки конкретна життєва ситуація, яка складається під значним впливом певних властивостей жертви, її поведінки, а й оточуюче середовище, що сприяє прояву цих віктимних якостей особи і викликає або «заохочує» злочинця на вчинення злочину.

Виходячи з висновків науковців [3, с. 253-254], можна виокремити такі типи жертв у місцях позбавлення волі:

а) випадкова жертва — засуджений стає таким внаслідок збігу обста-

вин (більше 70 % у структурі потерпілих від злочину в УВП).

При цьому взаємовідносини, що виникли між жертвою і злочинцем, не залежали від її волі та бажання;

б) жертва з незначним ступенем ризику (до 10 % у структурі потерпілих від злочину в УВП) — засуджені, які жили за нормальних для всіх інших осіб, котрі відбували покарання в УВП, факторів ризику й віктимність яких зросла непередбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації;

в) жертви з підвищеним ступенем ризику — засуджені, котрі володіли низкою віктимних властивостей (до 15% у структурі злочинності в УВП).

До цієї категорії належали два основних види жертв злочинів в УВП:

1) жертви необережних злочинів — у випадках, коли характер роботи, яку вони виконували, або їхня поведінка в місцях позбавлення волі мали вищу, ніж звичайну, віктимність (бібліотекарі, обліковці, бригадири з числа засуджених);

2) жертви умисних злочинів, соціальний статус яких або роль, котру вони виконували, мали підвищений ризик (персонал УВП, працівники суду, прокуратури й інших правоохоронних органів) або учасники будь-яких конфліктних ситуацій;

г) жертви з дуже високим ступенем ризику — засуджені, морально-психологічна та соціальна деформація яких не відрізняється від суб'єктів злочину (ворогуючі члени злочинних формувань, засуджені з різним соціальним статусом у злочинній ієрархії й ін.) (до 5 % у структурі потерпілих від злочину в УВП);

г) латентні жертви — засуджені, які реально постраждали від злочину, але з якихось причин цей факт залишився прихованим від офіційного обліку.

Такими в умовах місць позбавлення волі, як правило, є засуджені з найнижчим статусом у злочинній ієрархії

(т. зв. «пригноблені»). Кількість таких осіб в УВП складає, як встановлено вченими, майже 3 % [9, с. 254].

Отже, під віктимологічними ситуаціями в місцях позбавлення волі, що породжують або обумовлюють злочинність в УВП, слід розуміти конкретні життєві ситуації, в які потрапляють жертви злочинів в УВП і СІЗО під впливом певних індивідуальних властивостей, а також вплив на цих осіб із боку оточуючого середовища, інших засуджених, персоналу УВП та СІЗО, а також інших осіб, що сприяє прояву віктимної поведінки конкретної жертви злочину в місцях позбавлення волі.

Наступним явищем, яке має безпосереднє відношення до формування та реалізації злочинної поведінки в місцях позбавлення волі, є віктимізація.

У науці під віктимізацією (Ю. В. Баулін, В. І. Борисов) розуміється процес і результат перетворення особи (спільноти) на жертву злочину [2, с. 242]. При цьому віктимізація, на переконання Д. В. Рівмана, об'єднує і динаміку (реалізацію віктимності), і статичку (реалізовану віктимність) як на індивідуальному, так і на масовому рівнях [10, с. 80-81].

Як показали результати цього дослідження, і на індивідуальному, і на масових рівнях складниками процесу, у результаті якого з'являються віктимні особи чи стають ними в місцях позбавлення волі, які нехтують своєю безпекою, законними інтересами, свободою тощо, є певні соціальні та психологічні чинники, тобто, як стверджують Ю. В. Баулін та В. І. Борисов, процес надбання віктимності підкоряється закону детермінації, а саме завдяки наявності різних за природою суспільних і психологічних чинників виникає потенційна віктимність, яка в умовах існування злочинності реалізується під час вчинення злочину [2, с. 243].

Разом з тим, як встановили О. М. Джужа та А. В. Кирилюк (і варто з цим погодитися), віктимність в місцях позбавлення волі є не окремо взятою особистою властивістю, рисою засудженого чи іншої особи (ці компоненти є складниками), а характеристикою:

а) поведінки окремої особи (коли індивід у певних ситуаціях своїми діями ставить себе в небезпечне становище жертви злочину);

б) діяльності ДКВС (її підрозділів та посадових осіб) як специфічної спільноти людей, об'єднаних однією ціллю й завданнями щодо боротьби зі злочинністю в місцях позбавлення волі [3, с. 302-303].

При цьому віктимними є лише ті дії, які відрізняються від соціально-правомірної поведінки підвищеною ймовірністю вчинення злочину саме щодо названих представників цих специфічних відносин.

Отже, як правильно встановив Д. В. Рівман, під час вивчення індивідуальної злочинної поведінки в місцях позбавлення волі ймовірний потерпілий становить інтерес для майбутнього злочинця тією мірою, якою його поведінка вписується в подію злочину і несе в собі заряд криміногенності. Більше того, як зауважили О. М. Джужа та Є. М. Моїсеєв, за такого підходу можемо визначити тенденцію до зворотно-пропорційної залежності у взаємодії: наскільки більш значна негативна роль поведінки потерпілого у виникненні злочину, настільки менш інтенсивною є антисоціальна орієнтація особистості злочинця серед засуджених [11, с. 33].

Проте віктимність у місцях позбавлення волі не можна визначити однозначно, що підтверджується й низкою інших досліджень з означеної проблематики [3, с. 303]: це комплексне поняття щодо потерпілого, яке містить у собі

чинники різного порядку, як загального характеру [2, с. 242-243], так і суто кримінально-виконавчого. А саме сюди входить і статична особистісна характеристика потерпілого, яка має сукупність стабільних типових властивостей особи засудженого (передусім із негативною поведінкою). Крім того, це є динамічним проявом властивостей особи в антисоціальній поведінці потерпілого, яка сприяла злочину.

Віктимність у місцях позбавлення волі, що визначається фактором наявності в засудженого певного соціального, у тому числі неформального (з огляду існування такого явища, як злочинна субкультура) статусу або виконанням соціальних ролей, тобто це ті моменти, що стосуються віктимності соціально-правової природи покарання у виді позбавлення волі, його складових елементів та спільноти осіб, якою виступають установи виконання покарань і СІЗО (це і один з елементів віктимізації в УВП та СІЗО).

У науці розрізняють віктимізацію на індивідуальному рівні від конкретного злочину та віктимізацію на статичному рівні від злочинності, а також тієї її частини, що існує в місцях позбавлення волі [3, с. 304].

У кримінологічній літературі (В. Я. Рибальська) склалась обґрунтована позиція, згідно з якою до важливих показників злочинності мають включатись усі сукупні наслідки, які настали в разі вчинення злочинних дій за певний період [12, с. 67].

Отже, віктимізацію в місцях позбавлення волі слід розуміти як складову частину поняття «детермінант злочинності в місцях позбавлення волі», а також її віктимні наслідки та процес перетворення на жертву злочину конкретної особи (засудженого, представника адміністрації УВП й ін. осіб) або певної

спільноти людей (установи виконання покарань чи СІЗО, ДКВС у цілому, суспільства та держави).

Проте, як свідчить вивчення наукових джерел, у них або зовсім відсутній опис тих факторів, завдяки яким звичайні особи (спільнота, група, прошарок населення тощо) віктимізуються в УВП — набувають стану віктимності, або він здійснюється поверхо, за винятком загальної характеристики цього процесу, що викладена в сучасних роботах Ю. В. Бауліна й В. І. Борисова [2, с. 243–256], але не стосується, зокрема, місць позбавлення волі.

У зв'язку з цим у характеристиці злочинності в місцях позбавлення волі варто визначити таку важливу ознаку, як віктимізація від злочинності під час відбування покарань, яка передбачає, що це не тільки соціальні наслідки, а й реальний сукупний результат, тобто як сума кількісних і якісних характеристик потерпілих від злочинів.

Такий висновок загально визнаний у науці, а саме віктимізацію від злочинності в місцях позбавлення волі слід розглядати як сукупність різнохарактерних типів процесів становлення жертвами злочинів, якими можуть виступати представники певних контингентів засуджених, персоналу УВП та інших осіб [3, с. 304].

Знання цих характеристик поряд з даними про злочинність у місцях позбавлення волі дають можливість не тільки точно визначити об'єкти профілактики злочинів, включаючи об'єкти віктимологічного запобігання, але й прогнозувати вірогідність вчинення злочинів щодо конкретних категорій засуджених та інших осіб й з їх боку, та, в результаті, здійснити відповідну класифікацію жертв злочинів в УВП і СІЗО. При цьому зазначена класифікація за ознакою віктимності, як спроможності спри-

яння злочинним діям, тобто наявності «віктимогенної деформації» [3, с. 305], може мати місце на:

— особистісному (фізичному) рівні, що передбачає сукупність рис особи та її соціального статусу (статична характеристика рис потерпілого й динамічна — рольова характеристика під час взаємодії); вона може бути як позитивною, так і негативною;

— на соціальному рівні, де можна виокремити такі ознаки, як:

- а) «професійна віктимність»;
- б) безособова віктимність;

в) віктимність як властивість, що обумовлена виконанням соціальних функцій, яка утворює специфічні стосунки, що сприяють злочинній поведінці в місцях позбавлення волі.

Щодо професійної віктимності, то її носіями в місцях позбавлення волі є засуджені різних соціальних статусів у злочинній ієрархії (з найнижчим статусом (т. зв. «пригноблені») та з найвищим положенням («зłodії у законі») та особи з числа персоналу УВП, які вступають у неслужбові (позастатутні) відносини із засудженими.

За даними деяких досліджень, кількість таких суб'єктів щорічно зростає й складає до 30 осіб [13, с. 284].

До безособової віктимності слід віднести юридичні особи (УВП, СІЗО, ДКВС) і в цілому суспільство й державу.

До віктимності як властивості, обумовленої виконанням соціальних функцій, — жертви виконання службових обов'язків (персонал УВП) і громадських обов'язків (засуджені бригадири, обліковці, днювальні та ін.).

Таким чином, сукупність названих властивостей віктимізації злочинності має враховуватись як «віктимологічний потенціал» [3, с. 306] при організації віктимологічного запобігання злочинності в УВП.

Для реалізації цих та інших завдань варто змінити методологію оцінки діяльності УВП щодо ефективності виконання покарання у виді позбавлення волі на всіх рівнях державної влади, включивши в її показники стан забезпечення безпеки засуджених, персоналу та інших осіб, які задіюються тією чи іншою мірою до кримінально-виконавчої діяльності, й здійснити такі заходи:

1. до внесення змін у КВК України та прийняття спеціального Закону України «Про профілактику злочинів» внести зміни у нормативно-правові акти з питань охорони, нагляду, безпеки та запобігання злочинам, визначивши в них відповідні розділи, типу «Особливості забезпечення безпеки засуджених, які належать до віктимологічно вразливих груп» і чітко визначити типи (об'єкти) таких засуджених.

2. Внести зміни і доповнення у Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [2], а саме:

2.1 Частину першу пункту 28 доповнити словосполученням у кінці речення такого змісту: «... а також норм моралі, культури та службової етики» й викласти його в такій редакції: «Взаємовідносини працівників установ виконання покарань із засудженими ґрунтуються на суворому дотриманні законності, а також норм моралі, культури та службової етики».

Така видозміна обумовлена тим, що кримінально-виконавчі відносини у своїй структурі мають не тільки правові, а й інші соціальні норми [14, с. 18-21], і тим, що у ч. 3 ст. 50 КК «Поняття покарання та його мета» зазначено, що покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність засудженого.

Аналогічна мета визначена і в ч.1 ст.1 КВК «Мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства України».